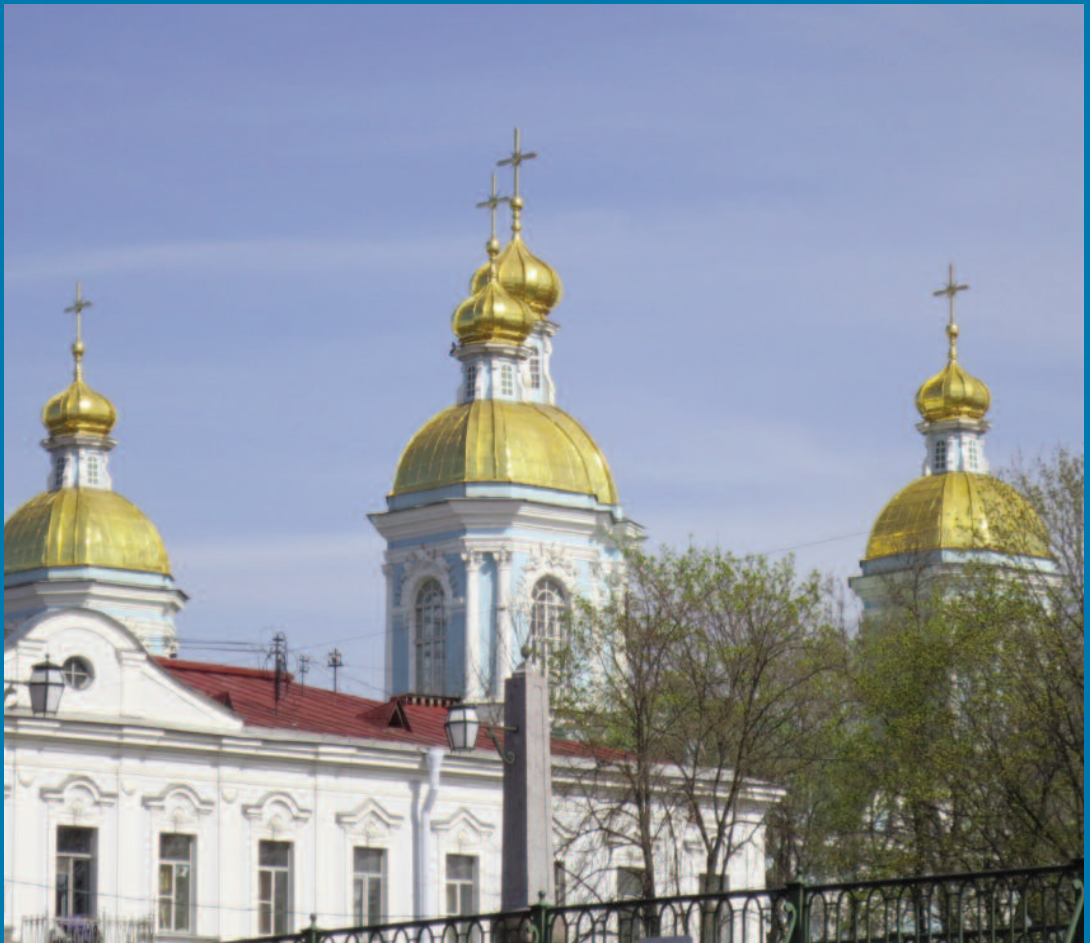

Pokrof

OOSTERSE CHRISTENEN, KERKEN EN CULTUREN

JAARGANG 65
NUMMER 4
SEPT-OKT 2018

3 (On)heilig Rusland – Paul Baars

6 Mili Balakirev – Nick Pouls

9 Maximos de Hutverbrander
– Dolf Bruinsma

12 Meditatie: Heilig Licht
– Dolf Bruinsma

| Orthodoxe heilige in gebed.

14 Waarom worden iconen gewijd?
– Johan Meijer

17 Assemblee van CEC in Novi Sad
– Salaam Somali

20 'God is een vluchteling'
(recensie) – Huub Vogelaar

23 Byzantijnse Liturgie XXIII: Sanctus – Leo van Leijzen

In deze Pokrof bezoeken we het Rusland van het heden met soms zijn commercialisering van authentieke vroomheid. En we bezoeken het Rusland van de 19^e eeuw in de persoon van de componist Balakirev. Maximos de Hutverbrander was een bijzondere Byzantijnse heilige; hij stond in de traditie van het goddelijk Licht (hesychasme), waarover ook de meditatie gaat. In een daarop volgend artikel wordt uitgelegd waarom iconen gewijd worden. Over de recente Assemblee van de Conferentie van Europese Kerken in Novi Sad, Servië, is er een verslag van een deelnemer. 'God is een vluchteling', het spraakmakende boek van David Dessin, wordt besproken in een recensie. Dit nummer eindigt met de rubriek 'Byzantijnse Liturgie', dit keer over het 'Heilig, heilig, heilig' in de Goddelijke Liturgie.

Veel plezier met deze nazomerse editie.

Leo van Leijzen

redactiesecretaris Pokrof

De illustraties op de omslag:

Voorzijde: Sint-Petersburg, met op de achtergrond, achter de paleizen, de Sint-Isaak-hoofdkerk.

(Foto: P. Baars)

Achterzijde: Sint-Petersburg, Sint-Nicolaaskerk.

Pokrof verschijnt vijfmaal per jaar en is een uitgave van de Katholieke Vereniging voor Oecumene Athanasius en Willibrord

Redactie: Paul Baars (hoofdredacteur), Dolf Bruinsma, Geert van Dartel, Leo van Leijzen (redactiesecretaris), Johan Meijer, Nick Pouls, Katja Tolstaja, Igljka Vassileva-van der Heiden, Huub Vogelaar.

Administratie en redactiesecretariaat:

Pokrof, Emmaplein 19^D,
5211VZ 's-Hertogenbosch, tel: 073-7370026,
e-mail: secretariaat@oecumene.nl, website:
<http://www.oecumene.nl/Publicaties/Pokrof>
De auteurs zijn verantwoordelijk voor de

inhoud van hun bijdragen en geven niet de mening van de redactie weer. De redactie is verantwoordelijk voor titels en tussenkopjes alsook voor foto's en hun ondertekeningen. Voor mogelijke onjuistheden in aankondigingen van liturgievieringen en evenementen kan de redactie niet aansprakelijk worden gesteld. De redactie behoudt zich het recht voor ingezonden reacties in te korten of niet te plaatsen.

Opzeggingsdienen vóór 1 december in 's-Hertogenbosch te geschieden, anders wordt men verondersteld abonnee te blijven.

De abonnementsprijs is €22,50 voor Nederland, voor het buitenland €27,50, giro IBAN: NL 61 INGB 0005679145 (BIC: INGBNL2A) t.n.v. Tijdschrift Pokrof, 's-Hertogenbosch.

Opmaak: VANDARTEL, Oss.
Drukwerk: Laumé Mediapartners.

Het (on)heilige Rusland

Geld verdienen aan authentieke devotie

| Het eiland Zalit (Foto: P Baars)

Er is in Pokrof vaak geschreven over voorbeeldige mensen in de Russisch-orthodoxe kerk. Rusland heeft veel bijzondere heiligen voortgebracht. Maar Rusland als geheel is niet heilig. Je kunt niet om de dubieuze rafelranden heen. Je moet daar eerlijk over zijn en niet weg zweven in romantische gevoelens of irrationele angsten over het (on)heilige Rusland.

Op het eiland Zálit in het grote Tsjúdkoje-meer bij Pskov woonde een oude priester, Nikolaj (Gurjanov) (1901-2002). Zijn 'geestelijke kinderen' waren kunstenaars, enkele priesters, monniken en zusters die in de regio woonden. Op een dag streken mensen uit Moskou neer op het eiland. Het leek of een soort maffia het eiland had overgenomen. Ze maakten er een pelgrimsoord van. Ze gingen allerlei boekjes, cassettes, CD's en devotionalia verkopen. Een stroom van wonderen kwam op gang en de mensen stroomden toe. Eén van die verkopers vertelde mij, dat hij in Moskou in een ruige wereld had geleefd en zich na de moord op een vriend bekeerd had. Er dook nog een tweede maffia op: een groep zeer monarchistische en reactionaire gelovigen. Er

kwam allerlei ideologie van het eiland. Ze legden de 'starets' in de mond dat de laatste tsaar, Nicolaas de Tweede, Raspoetin en Ivan de Vreeswekkende heilig verklaard moesten worden. Volgens hen was hij niet zomaar een dorpspriester, maar heimelijk een catacombebisschop. Ze zonderden hem af van de mensen. "Ze hebben van mijn leven weer een gevangenis gemaakt" verzuchtte hij tegen een van zijn biechtelingen. Het bisdom heeft nog voorgesteld die maffia te verwijderen. Maar de starets schijnt geantwoord te hebben: "Laat maar, dit is nu eenmaal mijn lot".

Ik geloof dat er soms wonderen gebeuren; ik geloof niet in een georganiseerde stroom van wonderen waaraan geld wordt verdiend.

Een brede geest

Een bevriend historicus van het stadsmuseum wilde een oude kerkklok op het eiland onderzoeken. "Wetenschap is het werk van de duivel", kreeg hij te horen. Maar het lukte hem vader Nikolaj zelf te spreken. Die had er geen probleem mee. Hij had een brede geest en heeft veel voor het eiland gedaan. Hij was geen ideologisch persoon, hij wilde geen spektakel. Hij was heel concreet. Tijdens de oorlog hadden de Duitsers het eiland platgebrand. Hij heeft

daarom voor elke familie op het eiland een boompje gekocht. Daardoor zijn er nu weer bomen op het eiland. Ik vroeg een bevriend kunstenaar hoe het was om bij vader Nikolaj te biechten. Hij vertelde: "Wanneer ik bij hem wilde biechten zei hij meestal: Ga maar weer weg! Ik zie dat je een goed mens bent." Dit soort ervaringen doen er helaas niet toe in de ideologische strijd die rondom de 'starets' ontstond. Na zijn dood keerde de rust terug op Zalit. Zijn huisje is nu een klein museum. Van de eerste 'maffia' is nog één persoon achtergebleven.

Overvloed aan iconen en relieken

Er worden in Rusland heel mooie iconen geschilderd. Maar daarnaast is een massaproductie van iconen van minder kwaliteit. Ze zijn soms voorzien van een groot aantal kleine plastic bolletjes met minuscule relieken van allerlei heiligen. Echte relieken kunnen dat bijna niet meer zijn. Een Orthodoxe parochie heeft altijd enkele relieken, bijvoorbeeld van de patroonheilige. Maar waarom van alle mogelijke heiligen? De persoonlijke band tussen de gelovige en de heilige, en de band tussen de heilige en de plaats gaan verloren.

Ik bezocht de kerk van Andrej Kritskij (niet van de boetecanon) in St. Petersburg. Ze staat vol met relieken. Een deel leek mij heel bijzonder en kostbaar. De priester relativeerde het. Voor hem waren de parochianen en vrijwilligers belangrijker dan de relieken. Hij vertelde dat de kerk was gerenoveerd door een oligarch.

Vader
Nikolaj
Gurjanov.

Nadat zijn vrouw en kinderen bij een auto-ongeluk om waren gekomen heeft hij zijn leven veranderd en veel geld gegeven voor de restauratie van deze kerk en is hij de hele orthodoxe wereld af gereisd om relieken op te kopen.

Niemand weet volgens de priester hoeveel geld hij erin heeft gestoken en op welke wijze hij aan die relieken is gekomen. Het is dus een combinatie van bekering, devotie, heimelijkheid en pronkzucht. Het contrast met afgelegen parochies op het platteland die ik ken, kan niet groter zijn. Daar hebben ze vaak bijna niets.

Gelovigen schrijven briefjes met namen van mensen voor wie de priester tijdens de viering moet bidden. In het Sáva Krépetskij klooster bij Pskov liggen verschillende boeken in de kerk met namen van mensen voor wie gebed gevraagd is. Ik krijg dan ook zo'n boek in mijn handen gedrukt. Omdat ze het vragen lees ik de namen, maar niet helemaal van harte. In sommige grote pelgrimsoorden zie ik hele stapels briefjes liggen. De priester leest de namen niet meer, maar draait de briefjes alleen nog maar om en werkt zich er zo doorheen.

Sommige mensen laten in elke kerk waar ze komen een stapel briefjes achter vergezeld van flink wat geld. Het is een winstgevende industrie geworden. Ik vind het belangrijk om voor dierbaren te bidden en overledenen te gedenken. Maar het gaat dan wel om mensen met wie je een band hebt. Leeft degene voor wie je bidt nog? Is die persoon al gestorven of weer genezen? Het is onvoldoende het bidden uit te besteden aan de priester. Je kunt zelf ook bidden en je leven veranderen. Ik ga dus bij iconen en bij gebedsintenties voor kwaliteit en niet voor kwantiteit.

Exorcisme voor iedereen

In de kerk van Constantijn en Helena te Pskov deed men duiveluitdrijvingen aan de lopende band. Het was de meest reactionaire parochie van de stad. Ik ben er een keer bij geweest. Vader Panteleimon, de priester, werkte met botten en schedels. De betrokkene schreeuwde het uit en kreunde. De kerk was stampvol. Ik vond de sfeer beklemmend en ben weggegaan. Het is een familietraditie. Zijn vader was dorpspriester en deed het ook al. Er kwamen bussen vol pelgrims op af. Tot in de metro van St. Petersburg maakte men er reclame voor. Ik denk niet dat het hem om geld te doen was. Hij geloofde erin. Er was veel kritiek: "Hij drijft de duivels niet uit, hij roept ze juist op!" Onlangs

1 Een icoon van Nikolaj Gurjanov.

liep ik nog een keer langs die kerk, maar alles leek gesloten. Het huis van Panteleimon, iets verderop, leek verlaten. Wellicht heeft het bisdom ingegrepen. Je ziet het nu vaker in Rusland. Orthodoxe reisbureaus bieden pelgrimages aan met daarbij een duiveluitdrijving als een extra service voor iedereen inbegrepen. Baat het niet dan schaadt het niet. Voor de Orthodoxe Kerk (en voor de Rooms-katholieke Kerk) is exorcisme geen routine. Het mag alleen in uitzonderlijke gevallen. Maar dat houdt de mensen niet tegen. Er is kennelijk behoefte aan, los van wat de officiële kerk erover zegt.

Syncretisme

Voor veel gelovigen is de verering van iconen en relieken devotie. Het is belangrijker dan het bijwonen van een viering of het ontvangen van de communie. Voor de Orthodoxe kerk als organisatie is het een industrie geworden, waar veel geld in omgaat. Maar je moet oppassen daarmee de devotie zelf te verordelen als 'bijgeloof' bijvoorbeeld. Volksreligie heeft altijd iets authentieks. Toch heb ik daar wel vragen bij. Het lijkt soms een soort levensverzekering. Dat kan ook in het tegendeel omslaan. Ik ken een familie die na een sterfgeval woedend de iconen

kapot heeft geslagen! Je moet in het gebed Gods autonomie eerbiedigen. God is vrij en doet niet altijd wat wij willen, of met de woorden van een van mijn leermeesters: "Natuurlijk breng je in het gebed je dagelijkse zorgen voor God. God verhoort onze gebeden, maar vaak anders dan wij verwachten." En wij zijn ook vrij. Dat wil zeggen, dat we niet alleen leven uit Gods genade, maar ook zelf iets moeten doen of laten. Je kunt het geluk niet afdwingen: niet bij je vrienden, niet bij je familie, niet bij de overheid en ook niet bij God. Deze nuchtere benadering vindt in Rusland weinig steun, alleen bij enkele intellectuelen én - uit onverdachte en onverwachte hoek - bij Oudgelovigen.

De 'onttovering' van de wereld, die in het Westen heeft plaatsgevonden, heeft het 'Oosten' nog niet zo bereikt. De Orthodoxe kerk, zoals die in Rusland is ontstaan, is een syncretisme gebleven tussen christelijke en buitenchristelijke elementen. De 'heidense' elementen zijn bestreden en tegelijk geïntegreerd. Paranormale verschijnselen, boze geesten, wonderen, voorspellingen, eten en drinken op een graf zijn belangrijk gebleven. Het communisme heeft dat ongewild bevorderd. De Orthodoxe theologie heeft men fel bestreden. Dat was een bedreiging voor de communistische ideologie. Geleerde priesters met gezag moesten zwijgen, werden vermoord of geïsoleerd. De buitenchristelijke elementen in de traditie bleven daardoor gewoon voortleven, niet meer gecorrigeerd door catechese of onderwijs. De christelijke elementen verloren aan betekenis. Wellicht is de Orthodoxe kerk hier na de perestrojka tekort geschoten. Alle energie ging zitten in het heropenen van gebouwen en in het vestigen van een monopolie voor religie in de Russische samenleving. Monopolies zijn altijd slecht voor de kwaliteit. Uitleg van het geloof en persoonlijk gesprek met gelovigen hadden geen prioriteit. Sommige oudere priesters en monniken kunnen dat wel. Maar de jongere generatie priesters is vaak eenzijdig en kortstondig opgeleid. Veel gelovigen komen daar ook niet voor. Ze willen tastbaar resultaat. Er zijn de laatste jaren erg veel kerken geopend. Een deel daarvan wordt slecht bezocht. Dan is de verleiding groot. Alleen al het gerucht dat er ergens iets heel wonderbaarlijks voorvalt trekt een hoop extra bezoekers en dus ook extra inkomsten.

Paul Baars

Mili Balakirev

een Russisch componist geïntrigeerd door de kerk

De Russische componist Mili Balakirev maakte in zijn leven een omslag van atheïst tot devoot christen. Is zijn levensbeschouwelijke ontwikkeling af te lezen in zijn muzikale oeuvre?

Mili Aleksejevitsj Balakirev (1837-1910) was in het negentiende-eeuwse Rusland een van de meest invloedrijke componisten van zijn tijd. Onder andere het symfonische werk *Symfonie No. 2 in d klein* (1900-1908) geeft blijk van hoe vindingrijk, veelzijdig en muziektheoretisch onderlegd Balakirev's composities zijn.

Naast zijn carrière als componist was Balakirev ook een begenadigd pianovirtuoos. De welbekende fantasie voor solo piano, *Islamej* (1869), die poogt de weelderige natuur van de Kaukasus en de schoonheid van zijn bewoners te verbeelden, laten de technische beheersing zien die een pianist nodig heeft om een dergelijk muziekstuk te componeren.

Behalve dat hij een indrukwekkend oeuvre naliet als componist was Balakirev geïntrigeerd door het christelijke geloof. Aan het begin van zijn muzikale carrière stelde Balakirev een liberaal denker en atheïst te zijn. Gaandeweg zijn leven zou dit veranderen. Op latere leeftijd raakte Balakirev ervan overtuigd dat een hogere macht verantwoordelijk was voor alles wat er op aarde gebeurde. Balakirev bekeerde zich en besloot een trouwe volgeling van de Russisch-orthodoxe Kerk te worden. Hoe is Balakirev tot dit besluit en inzicht gekomen? Wat vertelt het historisch bronmateriaal, zoals brieven en dagboeken, over Balakirev's omslag van atheïst tot devoot christen? Misschien nog wel het meest interessante vraagstuk: welke ont-

| Mili Balakirev.

wikkeling is er te traceren in Balakirev's composities als gevolg van deze omslag?

Opleiding van een muzikaal talent

Alvorens we ingaan op deze vragen, zal vluchtig Balakirev's jeugd en opleiding besproken moeten worden. Balakirev genoot zijn eerste muzikale educatie aan het Alexandrovski Instituut, waar hij werd opgeleid door Alexander Oelibitsjev (1794-1858) in compositie en door Karl Eisrach in piano. Balakirev schreef in deze periode enkele kleine composities voor kamermuziek, die later ter inspiratie dienden voor grotere symfonische werken.

In 1853 verliet Balakirev het instituut en ging wiskunde studeren aan de Universiteit van Kazan. Na het voltooien van zijn opleiding wiskunde in 1855 nam Oelibitsjev Balakirev mee naar St. Petersburg. Aldaar werd Balakirev bij de componist Michail Glinka (1804-1857) geïntroduceerd, die niet gelijk onder de indruk was van zijn composities. Desalniettemin zag Glinka het talent van Balakirev en moedigde

hem aan een carrière in de muziek te beginnen. Onder begeleiding van Glinka groeide Balakirev in het componeren en lesgeven en in het geven van concerten,.

Het Machtige Hoopje

Gaandeweg de lessen van Glinka raakte Balakirev steeds meer beïnvloed door het Russisch nationalisme. Om zich te onttrekken aan de zuidelijke en westerse compositiestijlen van Europa poogde Balakirev een groep componisten bijeen te brengen met vergelijkbare ideeën over de Russische klassieke muziek. De groep vormde zich in periode 1856-1862.

Componisten als César Cui (1835-1918), Modest Mussorgski (1839-1881), Nikolai Rimsky-Korsakov (1844-1908) en Alexander Borodin (1833-1887) schaarden zich achter de visie van Balakirev. Deze groep kwam bekend te staan onder de naam *Moguchaya kuchka* (Het Machtige Hoopje), zoals omschreven door de kunstcriticus en journalist Vladimir Stasov (1824-1906).

Balakirev was voorstander van een empirische benadering. Door zelfstudie en improvisatie kon een musicus zich beter ontwikkelen dan in een 'traditioneel' systeem waar een docent alles voorkauwt en de leerling in eerste instantie vooral imiteert. Als tegenhanger van de gevestigde orde van het St. Petersburgse conservatorium, waar de componist en dirigent Anton Rubinstein vooral onderwijs gaf in de westerse compositiestijlen, richtte Balakirev samen met Gavriil Lomakin (1812-1885) een eigen school op. Deze zogeheten 'Vrije School voor Muziek' werd in 1862 opgericht, waarbij men, op verzoek van de Russisch-orthodoxe Kerk, bijzonder veel aandacht besteedde aan het zingen van koorwerken.

In deze periode raakte Balakirev ook geïnspireerd door het oriëntalisme naar aanleiding van Glinka's opera *Ruslan en Lyudmilla* (1837-1842). Een stroming die in het negentiende-eeuwse Russische muziekwereld vooral geïnspireerd is door stijlen en melodieën uit het exotische Oosten. Hoewel daarbij veelvuldig enkele elementen van het 'Oosten' te traceren zijn in de muziek, blijft het wel gaan om een gereconstrueerde impressie vanuit Westers perspectief van het Oosten. Naast het piano-werk *Islamej* wordt het symfonische gedicht *Tamara* (1867-1882) ook gerekend tot de composities beïnvloed door het oriëntalisme.

Opeenstapeling van gebeurtenissen

Grootvorstin Elena Paulowna (1807-1873) richtte de Russische sociëteit voor muziek op in 1859, die nauwe banden onderhielden met het St. Petersburgse conservatorium en Balakirev's Vrije School voor Muziek. Door de aanstelling van musici als Anton Rubinstein (1829-1894) en Nicolai Zarembo (1821-1879) ontstond er spanning tussen Balakirev en de Russische sociëteit voor muziek. Balakirev was het namelijk niet eens met de muzikale voorkeur van Paulowna en met de joodse achtergrond van Rubinstein, wat uiteindelijk leidde tot een financieel geschil tussen beiden. De financiering van de concertreeksen van de Vrije School voor Muziek, die voor een aanzienlijk deel door Paulowna werden bekostigd, werden gekort. In 1869 stelde Paulowna dat Balakirev's diensten niet langer nodig waren.

Daarnaast leed Balakirev aan acute depressies in deze periode, waarbij hij een verlangen koesterde naar de dood. Veelvuldig ontvingen zijn naaste vrienden brieven over zijn doodswens, over zijn verlangen om alle manuscripten van zijn werk te vernietigen of over zijn complete desinteresse in muziek. Zijn goede vriend Rimski-Korsakov stelde in zijn muzikale memoires *Letopis Moyey Muzyalnoy Zhizni* (1909) dat Balakirev's toestand in deze periode neigde naar krankzinnigheid. Diverse situaties, zoals de acute depressies en het financiële geschil tussen Balakirev en Paulowna, zorgden voor een dissonante mineurstemming in zijn leven. Het zette Balakirev ertoe aan om steun te zoeken. Die steun vond hij bij de Russisch-orthodoxe Kerk.

Een vroom leven

Van Balakirev's levensjaren van 1870-1880 zijn helaas geen dagboeken of brieven overgeleverd. Desalniettemin zijn er wel enkele beschrijvingen van Balakirev's persoonlijkheidsverandering opgemerkt en beschreven in memoranda van Balakirev's naaste vrienden, zoals Rimski-Korsakov en Borodin. Rimski-Korsakov stelde in zijn memoires dat Balakirev's bekering in maart 1871 tot de Russisch-orthodoxe Kerk niet voortkwam uit een onlosmakelijk geloof in God zelf. Het was juist het geloof in de duivel waardoor Balakirev zich realiseerde dat niet enkel het kwade maar ook het goede moet bestaan, dus God. Uiteindelijk zou Balakirev's bekering strikte vormen aannemen in vergelijking met negentiende-eeuwse standaarden.

| Balakirev op latere leeftijd.

Met name zijn onvoorwaardelijke liefde en compassie voor dieren waren opvallend volgens zijn vrienden. Zo besloot Balakirev enkel nog vis te eten die een natuurlijke dood is gestorven. Balakirev bandte het slachten van dieren of het eten van vlees uit zijn leven. Immers, ieder dier is geschapen door God en dient met respect behandeld te worden. Zelfs met insecten ging Balakirev, aldus Rimski-Korsakov's memoires, respectvol om. Wanneer hij een insect aantrof in zijn woning probeerde Balakirev deze te vangen en vrij te laten door het raam met de woorden: "Ga heen, in de naam van God, ga!".

De omgang met de medemens nam andere vormen aan na zijn bekering. Hoewel antisemitische gedachten geen uniek fenomeen waren in het negentiende-eeuwse Rusland koesterde Balakirev na zijn bekering een steeds grotere wrok tegen joden. Daarnaast eiste hij ook dat al zijn vrienden bij het passeren van een kerk het kruisteken zouden slaan, terwijl zij dat voorheen niet deden. Volgens Rimski-Korsakov zouden deze rituelen van Balakirev gaandeweg zijn leven steeds obsessievere proporties aannemen.

Godsdienstige invloed?

Balakirev, als stichter van het Machtige Hoopje, richtte zich vanuit nationalistische gevoelens al lange tijd op de traditionele

Russische muziek en hoe deze Russische volksmuziek geïntrigeerd kon worden in de klassieke muziek. Omdat de relatie tussen de Russisch-orthodoxe Kerk en het nationalisme in de negentiende eeuw niet geheel ongebruikelijk was, zou men na Balakirev's bekering kunnen veronderstellen, dat Balakirev meer aandacht zou gaan besteden aan godsdienstige muziek.

Deze veronderstelling blijkt voor een deel overeen te komen met de composities die overgeleverd zijn uit de periode na zijn bekering.

Het oeuvre van Balakirev na 1871 is in de eerste plaats nog altijd beïnvloed door het nationalisme en het oriëntalisme. Een toename van het aantal composities voor de liturgie is wel te traceren. Zo componeerde Balakirev diverse hymnes in de periode 1889-1908. Er kan gesteld worden dat er een kleine invloed is geweest vanuit Balakirev's bekering, maar dat het merendeel van zijn oeuvre door zijn eerdere inspiratiebronnen van het nationalisme en oriëntalisme wordt bepaald. De reden hiervoor is niet geheel duidelijk. Mogelijke factoren kunnen natuurlijk zijn improviserende en empirische compositiestijl zijn geweest, die niet geheel aansloot op de kerkelijke muziek, de smaak van het publiek of andere opdrachtgevers. Dat de Russisch-orthodoxe Kerk wel degelijk invloed heeft gehad op Balakirev's karakter in zijn latere levensjaren moge duidelijk zijn.

Nick Pouls

Maximos de hutverbrander

“De heilige
Maximos de
Hutverbrander
verbrandt zijn
hut.”
(opschrift op
de tekening)

Maximos Kausakalubè, de Hutverbrander, leefde in de 14e eeuw op de Athos - aanvankelijk een Dwaas in Christus, daarna een spirituele leider, die in een geur van heiligheid stierf. Gregorios de Sinaïet bezocht in die tijd de Athos. In de gesprekken tussen de twee zien we de idealen van het hesychasme.

Een paar jaar geleden verscheen *The Holy Men of Athos* (De heilige mannen van Athos), een tweetalige uitgave (Grieks-Engels) met de levens van vijf heiligen van de Athos, het middelpunt van het Orthodoxe monnikendom. Ze werden geëerd om hun ascese, hun voorspellende gaven en hun vermogen om wonderen te verrichten. Hun verering beperkte zich grotendeels tot de Heilige Berg zelf, de Vitae (heiligenlevens) kwamen daar tot stand en werden daar ook gecopiëerd.

In dit boek gaat het om de levens van Euthymios de Jongere (9^e eeuw), Athanasios van de Athos (10^e eeuw), Maximos de Hutverbrander (13^e/14^e eeuw), Niphon (14^e/15^e eeuw) en Philothe-

os (16^e eeuw). Hieruit kiezen we Maximos, interessant omdat hij ons in de buurt brengt van Gregorios de Sinaïet, en van het hesychasme – het mystiek ascetisme met het ideaal het Goddelijke in dit leven te ervaren.

De tekst van Niphon

Over Maximos hebben we hier twee levensbeschrijvingen – allereerst door zijn leerling Niphon, ook een van de hierboven genoemde personen. Het geschrift van Niphon vangt aan met de gebruikelijke aanhef: al is de schrijver zelf onwaardig, hij mag niet zwijgen over Gods werken – tot het heil van degenen die erover horen. Niphon geeft in alle bescheidenheid zijn persoonlijke herinneringen door – in afwachting van wat een grotere schrijver dan hij zal vertellen.

Hij beschrijft hoe Maximos op de Athos terecht komt, en het liefst alleen in de wildernis vertoeft. Het volk begrijpt hem niet goed, beledigt hem zelfs – om zijn uiterste ascese en zijn neiging zich aan het verkeer met mensen te onttrekken en steeds weer ergens anders te wonen. Zodra hij te veel in het oog loopt, verbrandt hij zijn hut, maakt verderop weer een andere, die hij na een tijdje ook weer verbrandt,

en zo voort, steeds weer zoekend naar rust. Vandaar zijn heiligennaam Kausakalubè, van het Grieks: *kausoomai* (verbranden) en *kalubè* (hut).

Maar wie zijn woorden hoort is onder de indruk. Zijn faam als verlichte, wijze geest groeit, bovendien heeft hij de gave der profetie en verricht hij wonderen. Na tien jaar rondzwerven neemt hij zijn intrek in een grot in de lavra bij de Panagia. Daar verblijft hij veertien jaar, tot zijn dood, waarna zijn latere hagiograaf Niphon de grot betreft.

De tekst van Niphon, 31 korte hoofdstukken, is vooral rijk aan gebeurtenissen. De gezangen van medemonniken. Het bevrijden van bezetenen. Wonderen met water en brood. Over monniken die veinzen dat ze geen geld meer hebben, of te weinig vis of anderszins, en die terstond door de vader worden doorzien.

Jokkende monniken worden betrapt - niets ontgaat hem. Je krijgt een aardig beeld van de sfeer op de Heilige Berg. Ook voorspelt hij de toekomst. Hij krijgt bezoek van lieden die heimelijk op ketterijen broeden, maar ze worden weggejaagd nog voor ze iets hebben kunnen zeggen. Een geleerde uit Constantinopel blijft beleefd, maar denkt eigenlijk dat monniken nergens goed voor zijn. Maximus leest zijn gedachten, brengt hem op andere ideeën, en de geleerde raakt ervan overtuigd dat Maximus een aardse engel is en een hemelse mens. Aan een monnik die naar Constantinopel wil, voorspelt hij dat het schip dat hij wil nemen, zal vergaan. Een bezoekende bisschop die hem voor de gek wil houden door met een leerling van kleding te wisselen, wordt onmaskerd.

Wonderlijke dingen worden waargenomen. De monnik Methodios wil hem komen opzoeken, maar ziet hem stralend van een zo helder licht dat hij hem niet kan benaderen. Een andere keer ziet de monnik Arsenios zo'n fel licht dat het lijkt of zijn hut in brand staat. Maximus zelf is zich van niets bewust. Dezelfde Arsenios komt hem vertellen over de paniek die heerst om de komst van de Turken. Bij zijn vertrek ziet hij hoe de heilige zijn handen uitstrekt naar de hemel, boven hem vlamt een vuur op, zo hoog dat het de toppen van de bomen bereikt. Twee monniken uit het Vatopediklooster zien hem zweven boven zijn hut. De kloostersuperieur ziet hem slapen onder een deken die zijn cel verlicht.

En af en toe maakt de buitenwereld haar opwachting. Het hierboven genoemde Turkengevaar. Patriarch Kallistos, aan wie hij zijn afzet-

ting en dood voorspelt. En het bezoek van de keizers Johannes V (Palaiologos) en VI (Kantakyzenos), in die tijd beiden aan de macht, die hem komen raadplegen en verheugd over zijn vermaningen huiswaarts keren. Meer woorden en profetieën, zo besluit Niphon zijn relaas, dan hij kan opschrijven. Maximus beging de smalle weg, opdat hij het beeld van God onbezoedeld kon bewaren, en de gelijkenis met God zou bereiken. Wat zal er van mij worden, vraagt de schrijver zich af, hoe zal ik de eeuwige straf ontlopen? Hoe zal ik mijn talloze fouten kunnen bewenen? Misschien kan God redding geven als hij dit armzalige relaas verneemt.

De tekst van Theophanes

De andere Vita is van de hand van Theophanes, protohigoumen van het Vatopediklooster - een jongere tijdgenoot van de heilige. Ook hier weer de gebruikelijke inleidende woorden. Hij zegt dat men een onderscheid kan maken tussen vernuftige werken die door erudieten worden bewonderd, en woorden die onmiddellijk door de Heilige Geest worden geïnspireerd.

Theophanes laat in het midden wat hij doet - hij zal ongetwijfeld tekort schieten, zoals het onmogelijk is het licht van de zon te beschrijven.

Theophanes' tekst is diepzinniger dan die van Niphon. Hij gaat iets meer in op de eerste periode van Maximus' leven. Hoe hij als jongen al aangetrokken werd door contemplatie, en brood en kleding weggaf. Hij bezoekt enige heilige bergen in Thracië (Ganos en Papikion), verblijft korte tijd op de Athos, en komt dan in Constantinopel. Daar doet hij iedereen versteld staan door zijn theologische kennis, en de patriarch probeert hem in een klooster te doen intreden. Maar hij verkiest de nachten door te brengen in de ingangshal van de Blachernenkerk, als een hongerige dakloze in wenen en gebed, een dwaas als Andreas, een in de geschiedenis van Byzantium alom bekende dwaas om Christus' wil.

De Athos, waar Maximus dan gaat wonen, wordt vergeleken met de goddelijke troon, en de monniken met de engelen die de troon omringen: het geestelijk paradijs op aarde. Nadat Maximus alle kloosters heeft bezocht, komt hij terecht in de lavra van Athanasios. Daar volhardt hij in zijn levenswijze. Hij betreft geen cel, maar scharrelt door het klooster, eet het strikt noodzakelijke van de kloostertafel en brengt de meeste tijd door staande in de kerkbanken.

Het goddelijk verlangen zoekt zo veel mogelijk

1 Momenten uit Maximos' leven.

afzondering van de verlokkingen van de wereld, en gedijt het beste in de wildernis, op onge-
naakbare plekken. In een droom verschijnt hem
de Moeder Gods met het Kind op de arm. Zij
zegt hem de Heilige Berg te bestijgen, om van
haar de stenen tafelen van de genade te ont-
vangen. We zien hier een vergelijking tussen
Maximos en Mozes. Hij verlaat de lavra, bereikt
de top van de Athos en verblijft er drie dagen en
nachten, zonder eten en drinken, voortdurend
biddend tot de Heilige Maagd, die hem weer in
een visioen bezoekt. Het spreekt vanzelf dat de
Boze het hem intussen niet gemakkelijk maakt.
Na enige dagen verblijf in de Panagia-kerk, gaat
hij weer naar boven, hopend op een nieuwe ver-
schijning. Die herhaalt zich niet - wat blijft is
een gevoel van gelukzalige liefde.
In het klooster, waar hij over zijn ervaringen
vertelt, verklaart men dat dit alles een list is van
de Boze. Maar hij verlaat de lavra, en hier begint

de levenswijze van de Hutverbrander. In
de bijnaam die men hem geeft: *planès*,
dwalende, zwerver, ziet hij zowel een ere-
titel als een benaming die hem behoedt
voor hoogmoed. Want al zag men hem
zijn hutten verbranden, en al heeft hij ook
in het klooster geen vaste verblijfplaats,
gaat het niet eerder om de Tent van de
Geest? Daar hebben de mensen geen oog
voor.

Waar Niphon over zwijgt: het bezoek van
Gregorios de Sinaïet. Deze komt op de
Athos en wil een onderhoud met Maxi-
mos, maar hij is onvindbaar. Hij heeft zijn
laatste hut verbrand en leeft in de spel-
lonken. Na twee dagen wordt hij gevon-
den, en als hij aankomt kent hij iedereen
bij naam. Over het gesprek tussen de twee
vaders gaat het elders in dit nummer.
“Verbrand je hutten niet meer,” vermaant
hem Gregorios. Met een verwijzing naar
Isaac de Syriër: blijf op één plaats, zodat
je meer vrucht mag dragen. Ouderdom en
dood naderen, het zaad moet vermenig-
vuldigd worden. Ook de Heer stuurde zijn
apostelen niet de bergen in, maar hij zond
ze naar de mensen.

Na verblijf op de Athos vertrekt Gregorios
naar Paroria (Macedonië). De monnik
Marcus gaat met hem mee, maar na een
visioen dat hij krijgt van de Berg, als een
wachttorens tussen gouden paleizen die de
Moeder Gods dragen, die omringd wordt
door engelen en hymnen zingende mon-
niken, keert hij weer terug.

Ook in deze levensbeschrijving ontbreken de
wonderen en profetieën niet. Maximos sterft op
de dag die hij zelf heeft voorgezgd, op 59-jarige
leeftijd. Hij wordt bij zijn cel begraven. Zijn
lichaam wordt niet naar de kerk overge-
bracht - zo eenvoudig als zijn leven was moet
ook zijn begrafenis zijn. Wel wordt zijn graf de
plek van enige genezingen. Ook Theophanes
zelf krijgt genezing van een ziekte, als Maximos
hem in een droom verschijnt. Met de aan-
sporing de wonderen en het leven van deze
vader in geloof te aanvaarden en met een kort
gebed eindigt hij zijn relaas.

Dolf Bruinsma

Boek: *Holy Man of Mount Athos* ed. Greenfeld,
Talbot Dumbarton Oaks Medieval Library,
Harvard University Press, Cambridge,
Massachusetts, London 2016

Het Heilige Licht

Gregorius
de Sinaïet.

Onder het hesychasme verstaan we de beweging onder het monnikendom die het streven naar de hēsuchia (= Grieks rust), centraal stelt. In deze innerlijke rust kunnen het gebed, de aanroeping van God en het gevoel van berouw tot ontwikkeling komen. Dit streven was er al bij de eerste woestijnvaders, maar kreeg in de 14^e eeuw een nieuwe wending, en het werd omstreden. Een controversie ontstond rondom de persoon van Gregorios Palamas (1296-1359). Er werd een fysieke methode ontwikkeld om het gebed te ondersteunen, met het idee dat men Gods heerlijkheid al in dit leven kon aanschouwen. Om dit laatste ging de controverse. Van Gregorius de Sinaïet (1255-1346) zijn teksten in de Philokalia opgenomen: hoe te bidden, hoe te ademen tijdens het gebed, hoe te zingen, en hoe de storende gedachten te verdrijven.

In ons artikel 'Maximos de Hutverbrander' (pp 9-11) gaat het onder meer over de levensbeschrijving van Maximos, de Athosmonnik, door Theophanes van Vatopedi. Theophanes verhaalt van de ontmoeting tussen Maximos en Gregorios de Sinaïet. Het heet dat Gregorios de hesychastische gedachte naar de Athos bracht. Gregorios verbleef een poos op de Athos, en vertrok in 1330. Hij was misschien een jaar of 20, 30 jonger dan Maximos. We weten niet wanneer het gesprek plaats vond.

Het treft dat in de Vita het juist Maximos is die het woord voert, daartoe uitgenodigd door Gregorios. Het lijkt wel of deze een idee heeft van wat het 'geestelijk oog' kan zien, maar bij de oudere monnik een verdere invulling en bevestiging zoekt van wat hij al vermoedt.

Het gaat hier niet om de gebedsoefeningen, zelfs van het aanhoudende Jezusgebed is hier nog

niet opvallend sprake. Maar het gaat wel over het licht, in overvloedige mate – zo overvloedig dat het soms geen fraaie zinnen oplevert: het goddelijk licht, dat in het gebed kon worden ervaren.

Maximos aan het woord

Maximos spreekt over zijn leven, zijn geveinsde dwaasheid, het visioen dat hij kreeg van de Moeder Gods en de bekoringen door de demonen. Ken je het geestelijk gebed?, vraagt Gegerios hem. En Maximos antwoordt dat dit gebed in hem is, al vanaf zijn smeken tot Maria. In vraag en antwoord gaat het gesprek over het gegrepen zijn van het verstand door de Heer.

“En toen Gregorios hem zijn vragen stelde, antwoordde Maximos hem zonder veinzen: ‘Het spijt me vader, ik ben dwalend’. En de oudere zei: ‘Laat het zo zijn. Spreek door de Heer over je deugd, zodat je ons verlicht, of zodat we tenminste elkaar kunnen stichten bij het nastreven van de deugd, door de genade van Christus. Want we zijn niet van het soort mensen dat de naaste in de val laat lopen, maar we beminnen de naaste als onszelf. Spreek door de Heer.’

‘Volg dan met mij deze gedachtegang. Was is alleen was als er geen vuur bij is, maar zodra de was in contact komt met vuur, dan wordt hij verzwakt, en lost op, en verbrandt met het vuur tot een vlam die puur licht is zolang de was er nog is, en wordt als was puur licht. Denk dan met me op dezelfde manier aan de kracht van het verstand, dat is als was. Zolang het verstand zijn natuur trouw blijft, begrijpt hij de dingen alleen in overeenstemming met zijn natuur en kracht maar wordt het benaderd door het goddelijk vuur van de Heilige Geest zelf, dan wordt het verzwakt door de kracht van de Geest en verbrandt samen met het goddelijk vuur, en wordt verteerd door zijn gedachten, en wordt zuiver goddelijk en buitengewoon helder licht.’ ”

Dan spreekt de heilige over de planè, het dwaalspoor, het licht van het dwaalspoor dat het verstand verwacht en demonisch maakt, het gemoed verhardt, en lafheid en waanzin teweeg brengt. Het lijkt licht, maar het is niet helder, en drijft de mens tot godslastering en woede.

“De tekenen van de genade zijn de volgende: als het heilige licht nadert, richt het zich op het verstand, en vervult het met nederige, bescheiden, gedachten. En in de ziel brengt het een besef van de dood, het laatste oordeel, van de zonde, en inderdaad ook van de straf van het hellevuur, en het maakt het hart berouwwol en bedroefd, en vult de ogen met tranen.

En als het licht komt, kalmeert en troost het de ziel door het eerbiedwaardig lijden van Christus en Zijn grenzeloze liefde tot de mensheid. Het vervult het verstand met de meest verheven, onfeilbare visioenen: eerst de onbegrijpelijke scheppende kracht die alles maakt uit het niets, zonder iemand, die alles bijeenhoudt en behoedt. En dan de onbegrijpelijkheid en onbeschrijfelijkheid van de Godheid in Drie Personen, een onpeilbare zee, het Zijn dat boven alles staat. En zo verlicht het heilige licht het verstand met het licht van de goddelijke kennis. En het verstand wordt gegrepen door het licht dat nooit dooft, wordt verlicht door het goddelijke, heldere licht van de Geest.

En het maakt het hart rustig en bezorgt het een onuitsprekelijke vreugde, en aan degene die dit ontvangt in zijn verstand, rede en geest.’

En deze heilige werd voor altijd volledig opgenomen in de Geest, zoals de grote Paulus zegt dat de vrucht van de Geest is: vreugde, vrede, geduld, vriendelijkheid, goedheid, liefde, mededogen en nederigheid. (Gal. 5: 22).”

Waarom worden iconen gewijd?

Waarom worden iconen gewijd? Dat lijkt me een interessante vraag. Het valt nog al eens op dat een iconoschildercursus afgesloten wordt met een iconowijding. Ook wij doen dat, en elk jaar hebben we in de Johannes van Damascusgemeenschap in Rosmalen onze vaste data, waarop wij een iconowijding plannen om mensen die een nieuwe icon geschilderd hebben de gelegenheid te geven deze te laten wijden.

Waarom eigenlijk? Daarop kunnen we verschillende antwoorden geven. Men kan zeggen: het is een soort garantie dat de icon 'orthodox' is. Dat wil zeggen binnen de traditie staat van de

‘De Moeder Gods dient haar nicht Elisabeth’, icon door Geert Hüsstege (Foto: G. Hüsstege)

Orthodoxe kerken. Maar dat is wat mager, want dan kom je in een theologische discussie terecht over het al dan niet orthodox zijn van kerken. Grieks-katholieke kerken, zoals de Oekraïens-katholieke kerk of de Slowaakse Grieks-katholieken hebben toch ook iconen en ook zeer gewaardeerde en getalenteerde iconoschilders. Dergelijke zogenaamde oecumenische discussies willen we dus uitdrukkelijk vermijden.

Ik denk dat iconen gewijd worden om daarmee

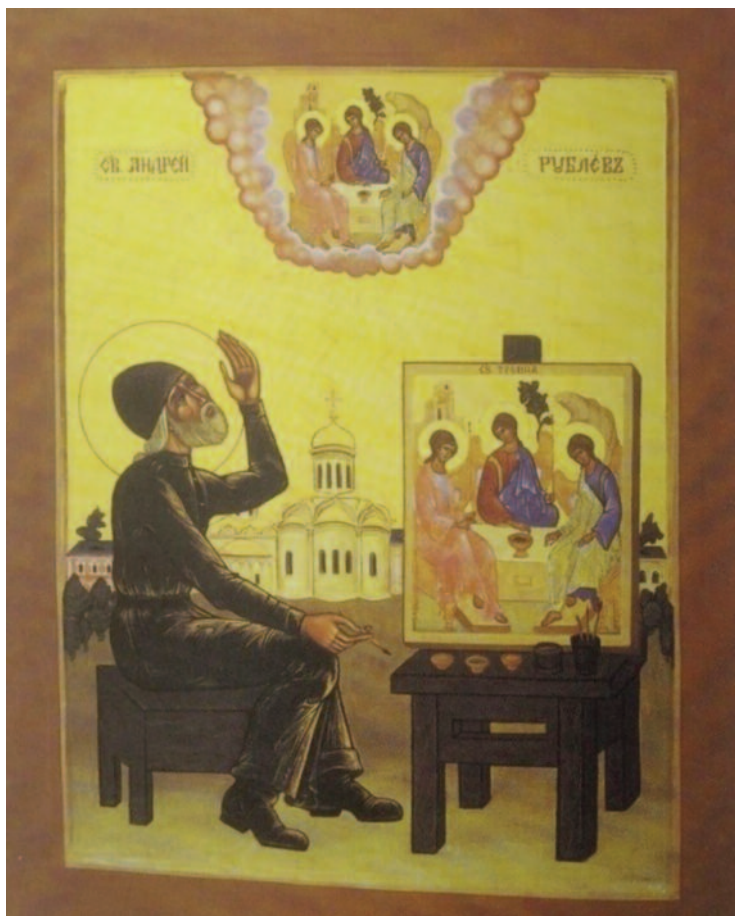

uit te drukken dat deze icoon tot het familiealbum mag behoren van de Kerk. Anders gezegd, dat de kerkgemeenschap zichzelf in deze icoon op een goede en volledige wijze en herkenbaar herkent.

Dat geeft dan enige criteria die ik in het volgen-de wil proberen wat te verduidelijken.

Nieuwe iconen in Oost en West

Ik werd met deze vragen geconfronteerd toen ik de brochure in handen kreeg: "Iconen van barmhartigheid" van Geert Hüsstege. In een van de vorige nummers van Pokrof (2017-3) heb ik een van 'zijn' iconen besproken en er een meditatie bij geschreven. Ik ben namelijk overtuigd, dat hier de term 'icoon' terecht gebruikt wordt en dat 'zijn' iconen mogen behoren tot het familiealbum van de gelovige gemeenschap. Trouwens, zo zijn er ook elders nieuwe iconen te bewonderen. We geven hiervan nog een paar voorbeelden.

▮ Rubljov schildert de icoon van de Drie-eenheid.

De genoemde brochure beschrijft het project van de icoonschilder Geert Hüsstege, dat hij uitwerkte, geïnspireerd door de nadruk die paus Franciscus in zijn woord en handelen voortdurend legt op barmhartigheid. Het is eigenlijk een vervolg van een eerder project, dat hij maakte voor het 'Jaar van het Geloof', en waarin hij de 'Christus-mysterie's' centraal stelde.

De grondgedachte achter deze projecten is: Ook in het (katholieke) Westen zijn, onder andere door de bekende icoon van Onze Lieve Vrouw van Altijddurende bijstand, maar ook door de verspreiding van mensen uit Oost-Europa de iconen geliefd geworden en hebben steeds vaker een plaats in kerken en gemeenschappen gekregen. Vandaar dat hij zijn projecten heeft vorm gegeven via iconen. Iconen in het Westen dus. En ik denk dat zijn project geslaagd is.

Waarom?

In een van de wijdingsgebeden (en ik citeer hierbij uit de prachtige bewerking die Servaas Bellemakers heeft gemaakt) wordt gezegd:

"Heer God, machtige, ... Gij hebt met ons geschiedenis gemaakt. Nee, mensenbeelden zijn U niet te min, de iconen van uw geliefden zijn aan U welbested. In mensengezichten kijkt Gij ons aan, uw Naam gaat lichtend over onze aarde. En wij, wij mogen onze ogen geloven en uw heerlijkheid genieten" (zie: *Wijding van Ikonen, in Byzantijs Liturgikon, Zagreb 1991, 670-674*)

Voor die overtuiging heeft de Oosterse Kerk gestreden, en dat legde zij vast in het Oecumenisch Concilie van 787, dat een eind maakte aan een verwoede strijd van tientallen jaren. Ook al begreep men toen in het Westen de draagwijdte niet van dit Concilie, in feite is dat Concilie ook daar geldend. En de reden van deze overtui-

ging is heel simpel: “Als God en mens iets met elkaar te maken hebben, dan moet je dat ook kunnen uitdrukken”. Dat is kort en duidelijk samengevat de redenering van Johannes van Damascus, de grote verdediger van de iconen in de tijd van het Iconoclasme.

En als dan na dit Concilie van 787 de regels voor het schilderen van iconen worden vastgelegd, dan is dat om veilig te stellen dat iconografie dienst is aan de gemeenschap. De icoonschilder is niet de kunstenaar die zijn diepste en persoonlijke religieuze gevoelens in kleur vorm geeft, – hoe waardevol en lofwaardig dat ook is –, maar hij of zij weet zich in dienst te staan van de kerkgemeenschap, en zijn of haar icoon wil dus niets anders zijn dan de uiting van het geloof van de kerk. Dat moet dus herkenbaar zijn. Zoals een foto in een familiealbum.

Maar is icoon schilderen dan alleen kopiëren? Nee, als het maar herkenbaar is voor iedereen. In de tekst van de wijding: “Zie ook deze icoon, onze gedachtenis aan de heilige (bv Andrej Roeljov) met zorg en eerbied uitgetekend, uw aanwezigheid met hem zo goed als kan verbeeld”. Dus herkenbaar als een foto.

| Icoon over Tsjernobyl.

Men hoeft daarbij niet te blijven staan in het verleden.

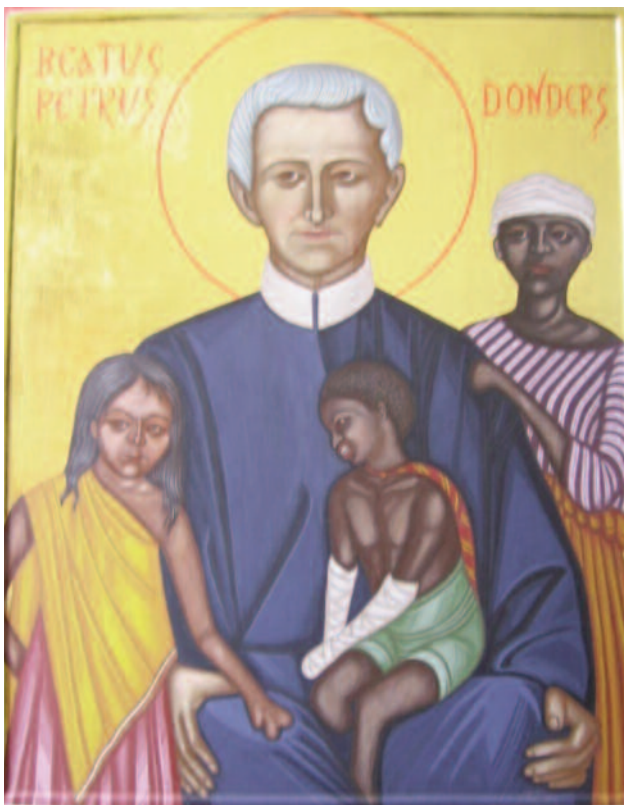
Zoals men bij voorbeeld de afschuwelijke martelpraktijken schilderde op de fresco's in de kerken van Servië, zo kan men ook de ramp en het lijden van Tsjernobyl weergeven, zoals Angela Heuser dat deed met haar icoon. Of de icoon van Petrus Donders, de apostel van de melaatsen in Suriname, geschilderd door Lidy Schuh.

Opgenomen in het familiealbum van de Kerk

Icoon schilderen is dus zo riskant als het balanceren op het slappe koord... En hier is de icoonwijding op zijn plaats. Door die wijding van de icoon neemt de kerkgemeenschap (in de breedste zin van het woord) deze icoon namelijk op in haar familiealbum.

“Dat deze icoon geheiligd mag worden door de zegen van de heilige Geest, door de zalving met het heilig Myron (wanneer een bisschop de zegening verricht), of door de besprenkeling met dit heilig water, toegewijd voor altijd aan de Naam van Vader, Zoon en heilige Geest”. Is er een mooiere garantie mogelijk?

Johan Meijer

| Peerke Donders, icoon door Lidy Schuh.

‘Je zult mijn getuige zijn’

Algemene Assemblée van de Conferentie van Europese Kerken,
Novi Sad 31 mei – 6 juni 2018

De Conferentie van Europese Kerken (Conference of European Churches, CEC) is een gemeenschap van 116 orthodoxe, protestantse, anglicaanse en oud-katholieke kerken uit heel Europa, plus meer dan 40 nationale raden van kerken en organisaties in partnerschap. Namens Mor Polycarpus Augin Aydin, aartsbisschop van de Syrisch-Orthodoxe Kerk in Nederland, nam Salaam

Somi deel aan de vijftiende assemblée van de Europese Kerkenconferentie (CEC), die van 31 mei tot 6 juni 2018 in Novi Sad, Servië, plaatsvond, waar vertegenwoordigers van Kerken, oecumenische en partnerorganisaties uit heel Europa samenkwamen. Samen hebben ze nagedacht, gereflecteerd over het Bijbelse thema “Je zult mijn getuige zijn” en de drie concepten verkend van rechtvaardigheid, getuigenis en gastvrijheid vanuit een Europees christelijk perspectief. Salaam Somi doet daarvan hieronder verslag.

Tot 2013 vonden de zittingen door het jaar van de CEC zowel in Brussel als Geneve plaats. In de vorige assemblée die in 2013 in Budapest werd gehouden, vond een grondige reorganisatie plaats, er kwam één centrale vestiging in Brussel, met als doel de CEC efficiënter op de ontwikkelingen in Europa te kunnen laten inspelen. We zien dan ook dat de gebeurtenissen van de afgelopen vijf jaar de agenda van deze assemblée bepaald hebben, zoals de

De auteur (links) zingt een Syrisch-orthodox lied samen met Fr. Joseph Bali in de ochtenddienst volgens de Armeense traditie.

vluchtelingenvraagstukken, de Brexit en de financieringsproblemen van enkele landen. De assemblée is het hoogste bestuursorgaan van de Conferentie van Europese Kerken. Zij neemt belangrijke beslissingen en bepaalt de toekomstige richtlijnen voor het werk van de CEC. Het orgaan is samengesteld uit afgevaardigden benoemd door CEC-lidkerken en vertegenwoordigers van organisaties in partnerschap. Deze vijftiende assemblée werd georganiseerd door CEC-lidkerken in Servië, waaronder de Servisch-Orthodoxe Kerk. Er waren zo'n vijfhonderd deelnemers. Ik was er als toehoorder. Wij, Syrisch-orthodoxen in Europa, zijn nog geen lid van de CEC. Er wordt nu wel gepraat over lidmaatschap.

Workshops

Na aankomst op 30 mei op het vliegveld Belgrado werden we met bussen naar Novi Sad gebracht. Direct bij aankomst in het hotel moesten we ons registreren en kregen we een tas met een paar dingen erin, o.a. twee handige boekjes: 'From Budapest to Novi Sad' en het Assemblée-handboek, die erg nuttige informatie bevatten over de assemblée en de gang van zaken.

Tijdens het registratieproces werd ons gevraagd om onze voorkeuren voor de workshops kenbaar te maken en dienovereenkomstig werden we toegewezen aan de verschillende workshops. Men kon kiezen voor twee workshops. De 15 workshops vonden plaats op 1 en 2 juni 2018, ze waren gericht op gastvrijheid, rechtvaardigheid en getuigenis, met het oog op een bepaald werkterrein van de CEC.

De workshops zorgden voor een meer interactieve uitwisseling over de subthema's van de assemblee dan de plenaire sessies. Zij beraadslaagden over de uitdagingen en de verwezenlijking van de CEC in haar thematische werk sinds 2013 en discussieerden over toekomstig thematisch werk met het oog op de strategische doelstellingen van CEC in de komende jaren.

De workshops hadden uiteenlopende thema's zoals bijvoorbeeld de rol van religie in conflict en vrede; vrijheid van religie of geloof brengt gerechtigheid voor minderheden en meerderheden; getuigenis van klimaatverandering – gerechtigheid voor Gods schepping – gastvrijheid voor alle schepselen *et cetera*.

Ik had gekozen voor de workshop 'Vluchtelingenbescherming – een taak van de kerken' en 'Vervolg van christenen: situatie in Syrië en Irak'. In de werkgroepen kon men zich verdiepen in diverse kerkelijke en maatschappelijke vragen. Opmerkelijk was de voortdurende nadruk op het onderlinge samenwerken en op het 'doen' van het christelijk geloof.

Opening en hoofdthema's

Op de eerste dag, 31 mei, was er de opening van de assemblee. Verder op deze dag was er een confessionele ontmoeting en de viering in het centrum van Novi Sad. Christenen werden geroepen om bruggen te bouwen in de kracht van de Heilige Geest.

Er waren tijdens de assemblee drie hoofdsprekers die over de drie hoofdthema's van de assemblee hebben gesproken, te weten gastvrijheid, rechtvaardigheid en getuigenis.

Op 1 juni heeft de patriarch van de Syrisch-Orthodoxe Kerk van Antiochië, Moran Mor Ignatius Aphrem II, over gastvrijheid gesproken. In zijn voordracht heeft hij ons o.a. duidelijk gemaakt wat wij moeten doen en niet doen voor de vluchtelingen. Hij zei: "Een onderdeel van gastvrijheid is om samen te bidden in tijden van crisis. Het is om de pijn van elkaar te delen en om ons geloof met onze daden te weerspiegelen. Liefde en vriendelijkheid verenigen ons allen en voor altijd. De crisis die we doormaken

heeft ons – christenen van verschillende denominaties – veel dichter bij elkaar gebracht door elkaar te ontmoeten, samen te bidden en samen te werken. Vandaag helpen we diegenen die verlangen naar hun dorpen terug te keren om hun huizen te herbouwen. We proberen hen ook de mogelijkheid te bieden om in projecten te werken die hen in staat stellen om voor hun gezin te zorgen." Het Westen zou ons daarbij kunnen helpen door financiële steun en veiligheid te bieden.

De westerse kerken kunnen de vluchtelingen helpen integreren in de samenlevingen waar ze hun toevlucht zoeken. Dat maakt deel uit van een goede gastheer zijn en zorgen voor de behoeften van anderen. Hij vroeg de aanwezigen om zich bewust te worden over de kwestie van proselitisme en hem daarbij te helpen. Dat is nu een groot probleem geworden zowel in het Midden-Oosten als in het Westen. De westerse kerken moeten de christelijke vluchtelingen helpen hun oosterse christelijke erfgoed te behouden en niet hen te laten toetreden tot hun kerken en organisaties.

Op 2 juni werden we toegesproken door mevr. Lisa Schneider, studente rechten over rechtvaardigheid. Zij stelde de vraag of de voedselbank toereikend is om armoede te bestrijden? Moeten we niet meer gaan doen?

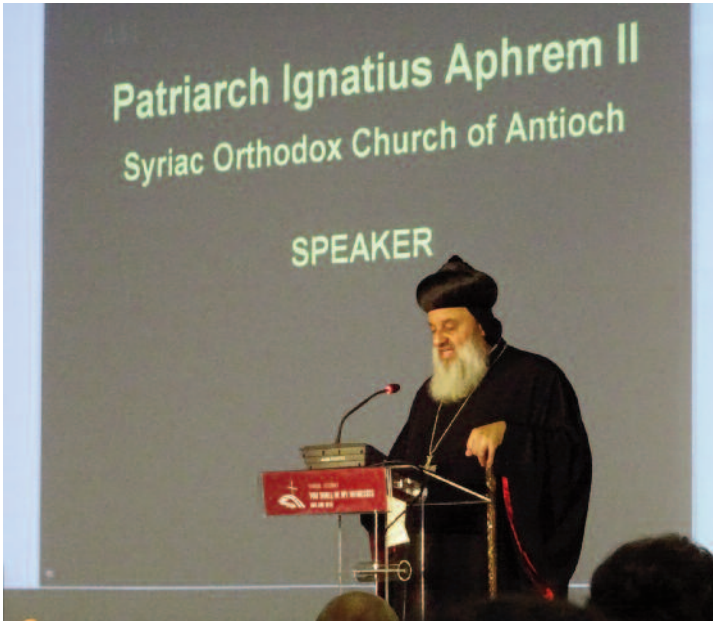
En op 4 juni heeft aartsbisschop Antje Jackelén, aartsbisschop van Uppsala van de Kerk van Zweden, over getuigenis gesproken. Zij legde een verbinding vanuit de Bijbel met het getuige zijn in de hedendaagse Europa. Zij heeft het o.a. over de apostel Thomas gehad, die door zijn ontmoeting met Christus zelf een getuige van Hem werd en over de Emmaüsgangers, hoe Jezus hun wanhoop in hoop heeft veranderd. Zij liet ons dan een Ethiopische icoon van ze zien, waarop eentje als een vrouw was afgebeeld. Zou die dan niet de vrouw van Kleopas zijn? Na elke lezing werd er door een co-referent op gereflecteerd.

Samen bidden

Elke dag werd begonnen met een morgendienst, telkens uit een andere traditie. Daarna een Bijbelstudie die over het thema van die dag ging. De middagdienst was kort en daarmee werd de ochtendgedeelte afgesloten. De avonddienst sloot de thematische discussies van die dag af.

Op vrijdag 1 juni waren de diensten uit de protestantse traditie en gingen over gastvrijheid. De Bijbelstudie ging over Genesis 18:1-8 met datzelfde thema natuurlijk.

Op zaterdag 2 juni waren diensten uit de Ar-

Toespraak door Syrisch-orthodox patriarch Ignatius Aphrem II over het thema gastvrijheid.

meense Apostolische Kerk traditie, en de Bijbelstudie ging over 1 Koningen 21 met als thema Rechtvaardigheid. Samen met Fr. Joseph Bali, Patriarchale secretaris en Media Office Director van het Syrisch-orthodox patriarchaat van Antiochië, heb ik een lied tijdens de morgendienst gezongen (zie openingsfoto).

Op maandag 4 juni was de orthodoxe traditie aan de beurt. De Bijbelstudie ging over Math. 28: 18-20 met als thema Getuigenis.

Tenslotte op dinsdag 5 juni waren de diensten uit de anglicaanse traditie.

Op zondag 3 juni kon men voor de liturgische viering gaan naar een plaatselijke kerk in Novi Sad of in de omgeving ervan uit de verschillende plaatselijke tradities. Ik had voor de Servische orthodoxe eucharistieviering gekozen. We werden dan met bussen naar de betreffende kerken gebracht. Het was een mooie ervaring om op die manier een dienst mee te maken.

Verder werd op zondag 3 juni van 17:30-19:00 uur een symbolisch vredesgebed - met reflecties van Europese kerkleiders - gehouden in de buurt van de Donau-brug. De vijfhonderd deelnemers aan de conferentie liepen in processie langs de oever van de Donau tussen de twee bruggen, die in 1999 waren gebombardeerd door de NAVO. Al lopend werden er liederen gezongen over vrede in verschillende talen. Aan het eind werden er bomen geplant. Ik vond alles erg ontroerend en

werd herinnerd aan de oorlog in het Midden-Oosten. Ik voelde me eventjes neerslachtig. Het was erg fijn om met mijn nieuwe vrienden uit verschillende tradities dit te kunnen delen.

Praktische zaken

Op de laatste twee dagen van de assemblee werden er o.a. verkiezingen gehouden en rapporten van de verschillende commissies gepresenteerd en aanvaard.

Op maandag 4 juni werd ds. Christian Krieger van de protestantse kerk uit Elzas - Lotharingen door de plenaire vergadering gekozen als de nieuwe voorzitter van de CEC. Als vice-voorzitters werden de orthodoxe Cleopas en de Engelse Culnar Francis-Dehoani gekozen.

Waardevolle oecumenische ervaring

Tenslotte was ik één van de 35 gelukkigen die werden uitgenodigd voor een formeel diner met de sprekers van de dag, de Servische politieke leiders en de president en secretaris van de CEC op zondag 3 juni om 20:00 uur in Petrovaradin Fortress. We hebben nader kennis met elkaar gemaakt en het over verschillende kwesties en culturen gehad. Ik heb hier kennisgemaakt met mensen uit allerlei landen en Kerken, zelfs uit Amerika, Canada en Libanon. Aan tafel gingen we elkaar beter leren kennen. Er werd over alles gepraat, over het werk,... maar vooral over het dienen van de eigen Kerk en de medemens. Door het horen van de levensverhalen van de anderen werd ik geïnspireerd om meer te gaan doen, beter mijn Kerk en de medemens te gaan dienen.

De week is omgevlogen. Ik heb vele enthousiaste mensen ontmoet uit verschillende culturen en landen en er goede vrienden aan overgehouden. Voor mij is deze assemblee een waardevolle oecumenische ervaring geweest.

Salaam Somi

Salaam Somi is theologe, verbonden aan het Syrisch-orthodoxe aartsbisdom van Nederland.

God is een vluchteling. De terugkeer van het christendom in de Lage Landen

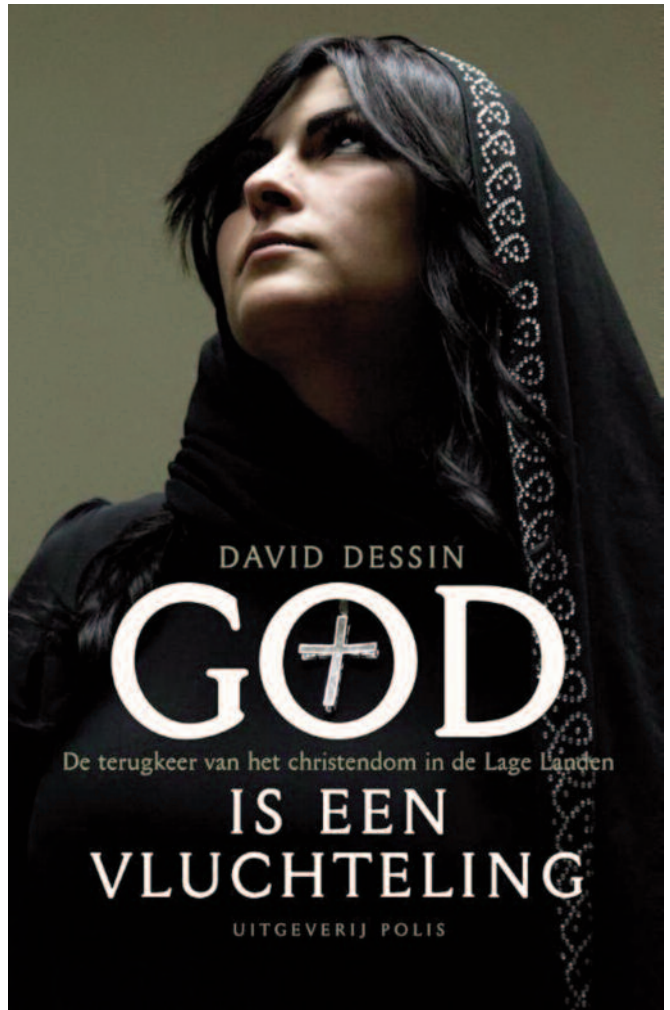
Het bekroonde boek van David Dessin.

Met zijn uitdagende titel confronteert de Vlaamse auteur ons met christelijke nieuwkomers in Vlaanderen en Europa. Hij maakt daarbij gebruik van interviews met vluchtelingen en migranten uit het Midden-Oosten, Azië en Afrika die in onze steden wonen. Met de komst van deze vluchtelingen is er volgens hem op het Europese continent een nieuw soort christendom aan het ontstaan. Of zoals de achterflap zegt: God is terug en woont weer in Europa. Ruim de helft van de recente migranten in de Europese Unie is christen, waaronder veel oosterse christenen. Er komen dus meer christenen dan moslims Europa binnen! Vanwege hun christelijk geloof hebben zij vaak een geschiedenis van vervolging en marteling achter de rug. Hoewel ze nu in vrijheid leven, zijn ze geschokt door het in hun ogen lauwe christendom dat ze hier aantreffen. Doorheen het boek komen weinig vleiende typeringen voor van West-Europese kerken. Ze zijn koud, droog, stervend, stoffig, leeg en oppervlakkig. Volgens David Dessin houden de religieuze nieuwkomers heel post-christelijk Europa een spiegel voor.

Christenen als nieuwkomers en vervolgd

Het boek van Dessin werd in september tijdens de Nacht van de Theologie tot het beste theologische boek van 2017 verkozen. Het juryrapport spreekt van een uiterst actueel en relevant boek. Volgens Dessin creëert de instroom van nieuwe religieuze groepen een volledig nieuw christendom in Vlaanderen (p.10) en West-Europa, een transitie die volgens de auteur zelfs kan leiden

tot een de-secularisatie van Europa (p.198). Feitelijk biedt het boek een beknopte schets van het huidige wereldchristendom, exemplarisch samengebracht in de huidige context van Antwerpen. Hoewel de auteur ook andere Vlaamse steden bezoekt als Mechelen (met ongeveer 1200 bewoners met Armeense wortels), Leuven, Turnhout en Brussel is met name Antwerpen als Europese stad voor hem een laboratorium van nieuwe vormen van religiosi-

teit (p.170). Op empathische en geïnteresseerde wijze interviewt Dessin de vluchtelingen thuis, op straat, in hun kerkgebouwen of centra. Hier en daar is hij ook kritisch over hun getuigenissen. Doorheen het boek vlecht hij stukjes kerkgeschiedenis zoals de historie van de oriëntaals-orthodoxe kerk in Ethiopië en Eritrea. De titel van het boek vraagt meteen aandacht voor de christenvervolgning wereldwijd, een onderwerp dat hier nog niet echt leeft in media, kerken of de politiek. Voor data over deze geloofsvervolgning gaat hij o.a. te rade bij het befaamde Amerikaanse Pew Research Center, het Center for the Study of Global Christianity of de internationale organisatie Open Doors. Het boek is verdeeld in drie hoofdstukken met een inleiding en een besluit. Impliciet laat de auteur voelen wat hem zelf beweegt. Een enkele recensent vraagt zich daarom af waar Dessin nu zelf staat in dit actuele vraagstuk.

Christenen uit het Midden-Oosten

Hoofdstuk 1 kreeg als titel 'De vlucht van de Nazareners' waarin Dessin focust op christenen afkomstig uit het Midden-Oosten. Zij werden Nazareners genoemd naar de stad waar Jezus vandaan kwam. Meer bepaald spreekt hij met vertegenwoordigers van de Chaldeeuwse kerk, de Syrisch-orthodoxe kerk, de Grieks-orthodoxe kerk, een katholiek van Palestijnse afkomst of een tot het protestantisme bekeerde moslim uit Iran. Verhalen met goede herinneringen aan Aleppo in Syrië keren herhaaldelijk terug. Ook met de Syrisch-orthodoxe bisschop Polycarpus uit Nederland wandelt hij door de straten van Antwerpen, soms nieuwsgierig aangestaard door voorbijgangers. Dessin beschrijft - vaak in de woorden van zijn gesprekspartners - ook hun geschiedenis in het Midden-Oosten onder de Romeinen, Perzen, Arabieren, Umayyaden, Hunnen, Ottomanen en Koerden. Zo merkt hij op dat de staat Osrhoene met als hoofdstad Edessa gelegen tussen de rivieren de Eufraat en de Tigris en waar men Aramees sprak, als eerste land het christendom tot zijn officiële godsdienst maakte, nog vooraleer Armenië of het Romeinse Rijk dat deden. Zo biedt Dessin tal van korte inkijkjes op de twintig eeuwen oude geschiedenis van het christendom in het Midden-Oosten met boeiende informatie, maar ook met gruwelverhalen van martelingen, slachtingen, vervolgingen of je leven redden door weg te vluchten. Dessin laat zien dat deze christenen op hun vlucht het nestori-

aanse geloof dieper Azië binnenbrachten, volgens sommige bronnen tot aan Japan en Korea toe. Of er nog een toekomst is voor christenen in het Midden-Oosten, is een actueel en heikel onderwerp dat Dessin ook op tafel legt. Zo geeft hij een somber stemmend voorbeeld van een priester uit Noord-Irak. Na twintig eeuwen tekenen burens en oude vrienden (en niet IS!) de letter N (van Nazareners) op de huizen van weggevluchte christenen in steden als Mosul en Karakosh in Noord-Irak waarmee terugkeer niet waarschijnlijk lijkt (p.63). Toch gewaagt hij kort van plannen om het christendom in de regio nieuw leven in te blazen (p.74).

Azië

In hoofdstuk 2 met als titel 'Van de Indus tot de Jangtse' komen de situaties van Aziatische christenen aan de orde in landen als India, Pakistan, China en de Filipijnen. Ook uit deze gebieden zijn vluchtelingen of migranten recent naar Europa getrokken. In China vindt een explosie van 'protestants' christendom plaats. Verder beschrijft Dessin het opkomen van nieuwe religieuze groeperingen als de pinksterkerken en de charismatische beweging. Over wat hij verneemt uit China met zijn talloze huiskerken en vervolgte en gemartelde christenen, maakt hij op dat Europa vandaar nog het nodige kan verwachten. Zo is er de 'Terug naar Jeruzalem Beweging' die via de routes (zoals de Zijderoute) waarlangs het christendom ooit Azië binnenkwam wil teruggaan om landen ten westen van China te bekeeren. Deze beweging richt zich eerst op de inwoners van hindoeïstische en islamitische landen en beoogt daarna een opwekking van het dorre Europese christendom. Hier vallen woorden als eindtijd en Apocalyps. Vlucht en missie vloeien hier samen, aldus Dessin.

Afrika

Hoofdstuk 3 gaat over Afrika, eerst stroomopwaarts langs de Nijl tot in Ethiopië en Eritrea aan de Rode Zee en vervolgens naar Midden- en West-Afrika. Ethiopië en Eritrea zijn landen waar reeds lang oriëntaals-orthodoxe christenen wonen. In het verdrukkende Eritrea - auto-cratisch geleid door christelijke president! - maken ze ruim 30% van de bevolking uit en vervolging gebeurt vaak om politieke redenen (onttrekken aan de ellenlange verplichte dienstplicht). Het evangelische geloof, aangehangen door een kleine minderheid, is er verboden. Verrassend genoeg spreekt Dessin in Ant-

werpen niet met oriëntaalse-orthodoxe gelovigen, maar met Eritrese gevluchte evangelische christenen.

Uit Congo en Ghana komen de verhalen van evangelicalen en pentecostalen, naast het omstreden 'Prosperity Gospel' dat uit Brazilië is overgekomen (p.161). Dessin voorziet een grote groei van het Afrikaanse christendom, veelal in de gestalte van een evangelisch-pentecostaals en conservatief ingesteld christendom. Hij verwacht dat deze geloofsvorm zich zal verspreiden over Azië, Amerika en Europa, maar het is voor hem nog wel de vraag hoe die transitie van een zuidelijk en oosters christendom naar de steden van West-Europa zal verlopen (p.184).

Enkele vragen

De realiteit van het boek van Dessin was voor mij als docent wereldchristendom in Brussel vertrouwd. Mijn studenten bediscussieerden intensief het onderwerp christenvervolgung. Geografisch kwam het boek me nabij omdat ik jarenlang les gaf aan de Rooseveltplaats in hartje Antwerpen.

Toch heb ik wel enkele vragen bij het actuele boek van David Dessin.

- Dessin interviewt amper vrouwen uit het Midden-Oosten, Azië en Afrika. Hij signaleert bij de nieuwkomers klassieke man-vrouw verhoudingen met de man als hoofd van het gezin. In die zin zijn de besproken kerken kopieën van de oude Europese patriarchale kerken. Is dat de gewenste spiegel die zij postchristelijk Europa voorhouden vanuit hun 'nieuwe christelijke laboratoria'? Wat is in dat opzicht de winst van de nieuwkomers voor onze cultuur?
- Het begrip de-secularisatie dat Dessin gebruikt blijft toch wat onderbelicht. Verraadt het heimwee naar vroeger? Beter lijkt het me om in Europa over postsecularisme te spreken met een rijke variatie aan vormen van religie en spiritualiteit, al is het niet langer enkel christelijk. Ook humanisten zien dat religie niet weg is, maar terugkomt.
- De woorden 'volk', 'cultuur' en 'natie' in het boek van Dessin verdienen een duidelijker omschrijving. Bij Afrikaanse christenen, levend in een context gekenmerkt door vele etnische verwantschappen (stammen), ziet hij een duidelijke link tussen geloof en volk/natie. De woorden bergen gevaar in zich, in Afrikaanse perspectief zijn ze histo-

risch vreemd, gezien de Westerse koloniale nationale constructies.

- Sommige nieuwkomers laten een mix zien van snelle integratie (Vlaams/Nederlands spreken, meedoen in de samenleving, een baan vinden) en traditionele opvattingen op medisch ethisch en sociaal vlak (afwijzing van homoseksualiteit, euthanasie en abortus). Op religieus terrein blijven ze nogal eens hangen in eigen kring en wat zij denken over maatschappelijke kwesties wordt door Dessin niet uitgediept. Het stelt niet altijd gerust. Veel goed geïntegreerde Syrisch-orthodoxe christenen in Nederland en Vlaanderen blijken op nationalistische en anti-islam partijen te stemmen (bron: NOS Nieuws 17 maart 2018). Wel staan ze van oudsher bekend als een groep migranten die zich amper manifesteert.
- Moeten we onze traag verworven vrouwenemancipatie of tolerantie naar homoseksualiteit toe opgeven ter wille van de nieuwkomers? Goed geïntegreerde Chaldeeuwse christenen in Vlaanderen maken Dessin duidelijk dat ze tegen abortus zijn en homoseksualiteit onnatuurlijk vinden, maar tegelijk voelen ze niet de behoefte om anderen daarvan te overtuigen, laat staan het te verbieden (p.39). Pro Life-organisaties hebben weinig succes om de Chaldeeërs te mobiliseren voor betogingen (p.40), een kenmerk dat ze delen met Syrisch-orthodoxe christenen.

Dessin schreef een boeiend en noodzakelijk boek, maar het is nog maar de vraag of uit de laboratoria van de vluchtelingen en nieuwkomers bruikbare smaakmakers komen voor onze post-seculiere samenleving.

Is hun houding tegenover de islam mogelijk een bruikbaar instrument? Eeuwenlang slaagden christenen er in om tussen moslims te overleven. Volgens Dessin zijn ze kwaad en kritisch omdat de islam niet in staat is haar gewelddadige uitwassen te beteugelen, maar haat zal men niet snel aantreffen (p.62). Maar voor een dergelijke slotsom zijn toch meer gegevens nodig.

Huub Vogelaar

Het boek *God is een vluchteling. De terugkeer van het christendom in de Lage Landen* is uitgegeven door Polis (Pelckmans), Kalmthout. 2017, 210 pp., € 19,90, ISBN 9789463101103.

Byzantijnse liturgie XXIII:

Heilig, heilig, heilig

Heilig, heilig, heilig de Heer van de (hemelse) legermachten

Vol zijn hemel en aarde van Uw heerlijkheid

Hosanna in den hoge.

Gezegend Hij die komt in de naam van de Heer.

Hosanna in den hoge.

Theodorus van Mopsuestia uit de 4^e eeuw was een van de kerkvaders die spraken over de hemelse liturgie: “De aardse dienst is een icoon van de Goddelijke Liturgie in de hemel.” In zijn tijd was het lied van het ‘Heilig, heilig, heilig’ al meer dan 150 jaar een onderdeel van de liturgie dat je daar niet meer uit kon wegdenken. Het lied is onder ons vooral bekend als het *Sanctus*. Het wordt gezongen in de katholieke en de protestantse eredienst en ook in de Byzantijnse liturgie. De kerntekst van het *Sanctus* stamt uit het Oude Testament, uit het boek van de profeet Jesaja. Daar wordt dit lied beschreven als het gezang van de *serafim*, een soort engelen, hemelse wezens.

Het bestaan van dit lied in de christelijke liturgie geeft aan dat onder de christenen het gevoel was gegroeid dat wat zij vierden in hun kerk op aarde, in feite de eredienst was van de engelen. De hemelse liturgie. En de liturgie die mensen vierden, is een *afglans* – een ‘icoon’ – van de eredienst van de engelen. In verband met de ‘liturgie als icoon’ zegt de kerkvader Chrysostomus het volgende over de kerkgemeenschap die het *Sanctus* zingt:

De hemelse liturgie met Christus als de hogepriester in bisschopsgewaad en met de engelen.

«[De Kerk] bootst het koor der engelen na... In den hoge zingen de legioenen van de engelen een lofprijzing; hier beneden komen mensen samen in zangkoren om het zingen der engelen na te bootsen door precies diezelfde lofprijzing ten gehore te brengen. De hemelse machten én de aardse wezens verbinden zich met elkaar in het vieren van één liturgie. Er is maar één eucharistie, slechts één vreugdezang, slechts één jubelend koor.»

De kerkvaders vonden in de Bijbel zelf het beeld van de hemelse liturgie, bijvoorbeeld in de Brief aan de Hebreeën: “Christus is niet binnengegaan in het door mensenhanden gemaakte heiligdom; dat is alleen maar

een symbool (Gr. *antitypa*) van het waarachtige heiligdom; Hij is de hemel zélf binnengegaan om er nu, voor onze zaak, bij God present te zijn.” (Heb 9: 24).

Het sleutelwoord is ‘nu’ in dit bijbelfragment. De hemelse liturgie vindt *nú* plaats, en – zo zeiden de kerkvaders – onze aardse eredienst *hier en nu* is daar een volstrekt actuele representatie van. Dat degenen die liturgie vierden zich ten diepste voegen in een hemelse werkelijkheid, daaraan herinnert ons het ‘Heilig, heilig, heilig’ aan. Iedere eucharistieviering weer.

Leo van Leijssen

Pokrof

is een uitgave van:
katholieke vereniging voor
oecumene athanasius
en willibrord

